

ՄԱՐԻ-ԱՆՆԱ ՇԵՎԱԼԻԵ

Մենտ-Էտիենի համալսարան

ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ (XII ԴԱՐԻ ԿԵՄԻՅ ՄԻՆՉԵՎ XIV ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ)

Տաճարականները, հիվանդախնամները և տնտնական ասպետները, որոնց Կիլիկյան Հայաստանում շնորհիվ էին իսկական սահմանամերձ մարզեր ձևավորող նշանակալից հողային տիրույթներ, այդուհանդերձ, իրենց տիրապետության տակ այս երկրում ունեին մի քանի նավահանգստային հենակետեր, որոնց գերակշռող մասը գտնվում էր Ալեքսանդրետի ծոցում: Մի շարք սկզբնաղբյուրներ տեղեկություններ են հաղորդում Կիլիկյան Հայաստանում՝ Այասի նավահանգստի ջրերում կրոնաասպետական միաբանություններին պատկանող նավերի մասին¹: Որոշ միաբանությունների հանդեպ ավելի քան բարեհաճորեն տրամադրված հայկական իշխանությունները եղբայրներին հատկացրել են ծովային ճանապարհով զանազան ապրանքներ տեղափոխելու արտոնություններ՝ պայմանով, սակայն, որ դրանք նախատեսված լինեն միայն նրանց միաբանության օգտագործման համար:

Նավահանգստային այս վայրերը նախատեսված էին նախ և առաջ առևտրի համար, և այդտեղ տեղի ունեցող փոխանակությունները հստակորեն բացահայտում էին այն ժամանակ Ալեքսանդրետի՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև կապող օղակի դերը: Այս քաղաքի շուրջ, որի աշխույժ գործունեությունը մասամբ իր ազդեցությունն էր թողնում իր շրջապատում գտնվող ավելի փոքր նավահանգիստների գործունեության վրա, միահյուսվում էին առևտրական տարբեր ցանցեր: Բազմաթիվ նոտարական փաստաթղթեր հավաստում են, որ նման բնույթի գործունեությունը Կիլիկյան Հայաստանում ասպետական միաբանություններին խորթ չէր, թեպետ դրանց դերն այս ասպարեզում կարող էր լինել խիստ համեստ, որի և Ջենովայի ու Վենետիկի առևտրի ծավալների միջև համեմատության եզրեր անգամ չէին կարող լինել: Իրականում, եղբայրների մասնակցությունը կիլիկյան առևտրին տեղիք է տվել, ըստ սկզբնաղբյուրների, մի շարք հետաքրքիր պատմությունների, քան կրել է կանոնավոր գործունեության բնույթ: Չնայած դրան, նավահանգիստների վրա, որքան էլ դրանք փոքր լինեին, հաստատված փաստական տիրապետությունը նրանց թույլատրել է ծովային առևտրից եկամուտներ կուտակել՝ ապրանքներից տուրք գանձելու միջոցով:

Ծովը նաև այն միջոցն էր, որը թույլատրում էր ասպետական միաբանություններին իրականացնել Կիլիկյան Հայաստանում ստանձնած առաքելության մի մասը:

¹ Ըստ Ռ. Ու. Էդուարդսի և Հ. Հելլենկեմպերի՝ միջնադարյան Այաս բնակավայրը համապատասխանում է ներկայիս Յումուրթալիքի տեղադրությանը: Տե՛ս **R. W. Edwards**, *Settlements and Toponymy in Armenian Cilicia* // "Revue des études arméniennes", Nouvelle série, 24, 1993, p. 233; **H. Hellenkemper**, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*, Bonn, 1976, S. 154.

Այսպիսով, կարելի էր տեսնել, թե ինչպես են հիվանդախնամների ամենաբարձրաստիճան պաշտոնավորները պարբերաբար Կիպրոսից Կիլիկիա և Կիլիկիայից Կիպրոս գնում համաձայնության եզրեր գտնելու համար Ամորի դը Տյուրոսի և նրա եղբոր՝ Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի միջև, այնուհետև՝ փորձում ազատել Կիլիկիայի Հայաստանում ձերբակալված Կիպրոսի գահակալին: XIV դարում եղբայրներին նաև կոչ է արվել ծովային ճանապարհով կանոնավոր օգնություն ուղարկել Հայաստան:

Ի՞նչ դեր ուներ ծովը Կիլիկիայում հաստատված կրոնաասպետական միաբանությունների անդամների համար և ի՞նչ չափով էին «անդրծովային երկրներից»՝ Միջերկրական ծովով նավարկելով եկածները միջամտել հայկական թագավորության գործերին:

Մենք խոսքը կկենտրոնացնենք երեք առանցքային հարցերի վրա: Դրանք են՝ կրոնաասպետական միաբանությունների փաստացի հաստատումը Հայկական պետության ծովամերձ գոտում, այս պետության ծովային առևտրում նրանց ներգրավվածության չափը և դրա դրսևորումները, ինչպես նաև այն առաջնահերթ կարևորությունը, որ ուներ ծովը Կիլիկիայում միաբանությունների (մասնավորապես հիվանդախնամների) դիվանագիտական և ռազմական միջամտությունների համար:

I - Ասպետական միաբանությունների ներկայությունը Կիլիկիայի ծովամերձ գոտում

Ա - Նավահանգստային հենակետերին տիրանալը

Բնակավայրերի, ամրացված թե ոչ, ձեռքբերման ձևը կիլիկյան ծովամերձ գոտում կախված է եղել այն միաբանությունից, որին առնչվում է խոսքը: XII դարի կեսերից ի վեր տաճարականներն Ամանոսում հաստատել են բերդ-ամրոցների ցանց և այդ աշխույժ գործունեության ընթացքում ծավալվել մինչև Ալեքսանդրետի ծոցի ափերը՝ տիրանալով Բոննեի նավահանգստին, հավանաբար՝ Ալեքսանդրետին և, ամենայն հավանականությամբ, ներկայիս Սարի Սեկիի և Չալանի տեղանքում գտնվող բնակավայրերին: Այդ հաստատումն ու ծավալումն իրականացվել են Անտիոքի իշխան Ռենո դը Շատիյոնի ռազմական ներխուժման հետևանքով, որը 1155 թ. շրջանում հաղթել էր հայ իշխան Թորոսին և այդ հաղթանակի շնորհիվ հասել այն բանին, որ Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում տաճարականների միաբանությանը զիջվեն բազմաթիվ տարածքներ²: Հիվանդախնամների կամ տնտնական ասպետների համար Կիլիկյան Հայաստանում բերդ-ամրոցների կամ գյուղերի ձեռքբերման ձևն արմատապես զանազանվում էր տաճարականների որդեգրած ձևերից, քանզի այդ ձեռքբերումները բխում էին հենց հայկական իշխանության ցանկությունից: Հիրավի, 1210 թ. ապրիլի 15-ին Կիլիկյան Հայաստանի առաջին թագավոր Լևոն

² Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), nd. et trad. par J. Chabot, t. III, Paris, 1905, p. 314 (այսուհետև՝ **Michel le Syrien**); The Chronography of Gregory Abo'l Faradj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus being the First Part of His Political History of the World, trad. ang. du syriaque par E.-A. Wallis Brudge, t. 1, London, 1932, p. 283 (այսուհետև՝ **Bar Hebraeus**).

I-ը Սելևկիա քաղաքը և միաժամանակ Կամարդիասն ու «Նորբերդը» (*Castellum Novum*) զիջել է հիվանդախնամների առաջնորդ Գարին դը Մոնտեգյունին և միաբանության վանքին: Նույն տարվա օգոստոսի 3-ին Իննոկենտիոս Գ-ն վավերացրել է այս նվիրատվությունը: Թվում է, թե Սելևկիայի նավահանգիստը տարանջատված էր քաղաքից³ (որը գտնվում էր ծովից 15 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Կալիկադոնոսի գետաբերանի աջ ափին), թեև կախում ուներ դրանից: Ի դեպ, XII-ից XIV դարերում այս քաղաքը հազվադեպ է հիշատակվում նավահանգստային գործունեությամբ: Այդուհանդերձ, հայտնի է, որ 1140-ական թվականներին Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ դը Պուատիեն Սելևկիայում վենետիկցիներին արտոնություններ է շնորհել առևտրի ոլորտում⁴: Կրոնաասպետական միաբանություններին պատկանող Սելևկիայի նավահանգիստն Ալեքսանդրետի ծոցից (որը երկրի ամենաաշխույժ առևտրական գործունեության գոտին էր) ամենամեծ հեռավորության վրա գտնվող նավահանգստային հենակետն է: Եղբայրները հարկադրված են եղել լքել բերդ-ամրոցն ու քաղաքը տասնվեց տարի դրանք ռազմակալելուց և դոյակի մեծ մասը կառուցելուց հետո⁵՝ ներքին քաղաքականության պատճառներով⁶:

1214 թ. ապրիլի 23-ին Լևոն I-ը Կանամեղայի նավահանգիստը (ինչպես նաև բազմաթիվ գյուղեր Ճկերի տարածքում), իբրև գրավ, երկու տարով հանձնում է հիվանդախնամների միաբանությանը, քանի որ վերջիններս թագավորին պարտքով տվել էին սարակինոսյան 20000 բեսան, որպեսզի օժանդակեին Երուսաղեմի Ժան դը Բրիեն թագավորի հետ նրա դստեր՝ Ռիթայի ամուսնության հետ կապված անհրաժեշտ ծախսերի մարմանը: Ըստ Իբն ալ-Ֆուրատի՝ 1266 թ. ալ-Տինա կամ ալ-Տինան անվամբ հայտնի տաճարական մի բերդ-ամրոց, այն է՝ Կանամեղան, ավերվել է: Ըստ Կլոդ Կահանի⁷ և Պոլ Դեշանի, որը շարունակում է նախորդի միտքը⁸, նա-

³ A. Comnène, *Alexiade*, t. III, Paris, 1945, p. 46. Այս հատվածը հղում է Ժ. Դեդեյանը. G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Etude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150)*, t. 2, Lisbonne, 2003, p. 712.

⁴ G. Tafel, G. Thomas (dir.), *Urkunden zur älteren handels-Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Bd. 1, Vienne, 1856, S. 102.

⁵ R. W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Washington, 1987, p. 31-32; K. Molin, *Unknown Crusader Castles*, London & New-York, 2001, p. 150. Ըստ Ռ. Ու. Էդուարդսի՝ Հ. Հելլենկեմպերը սխալ է թույլ տվել՝ Կամարդիասը ներկայացնելով իբրև Սելևկիա քաղաքի դոյակ: Տե՛ս H. Hellenkemper, նշվ. աշխ., էջ 249; F. Hild, H. Hellenkemper, *Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini*, Bd. IV: *Neue Forschungen in Kilikien*, Vienne, 1986, S. 36:

⁶ Հիբավի, հանգուցյալ թագավոր Լևոն I-ի դուստր Զապելն ապաստանել էր այստեղ այն բանից հետո, երբ նրա ամուսինը՝ Անտիոքի Բոհեմունդ IV իշխանի որդի Ֆիլիպը, կալանավորվել էր, իսկ այնուհետև թունավորվել թագավորության խնամակալ Կոստանդինի ջանքերով: Խնամակալը ցանկանում էր երիտասարդ թագուհուն բռնությամբ ամուսնացնել իր հարազատ որդու՝ Հեթումի հետ: Թվում է, թե այդ ժամանակ Սելևկիայի իշխողի պաշտոնը զբաղեցնող հիվանդախնամների եղբայր Բերտրան դը Տեսսիի նախընտրած միակ լուծումը, ըստ Կեղծ Սմբատի ժամանակագրության, հանգեցրել է բերդամրոցը և այն ամենը, ինչ այնտեղ կար, Կոստանդինին վաճառելուն, որպեսզի թագուհուն բացահայտորեն հանձնելով չսասանի իր հեղինակությունը, ինչպես նաև չզրկվի Կիլիկյան Հայաստանի փաստացի ղեկավարի բարյացակամությունից: Հմմտ. Sempad le Connétable, *Chronique du royaume de la Petite Arménie*.- E. Dulaurier, nd. du texte et trad. française, *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. 1, Paris, 1869, p. 648:

⁷ Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, p. 512.

⁸ P. Deschamps, *Les châteaux croisés en Terre sainte*, t. III. *La défense du comté de Tripoli et de la principauté*

վահանգիստը կարող էր հիվանդախնամներից տաճարականներին անցնել 1216 թ. հաջորդած որևէ տարեթվի, երբ հիվանդախնամներն այն վերադարձրած լինեին հայոց թագավորին՝ պարտքի մարումից հետո: Այս տեսությունը հաստատող իրադարձությունն Անտիոքի գրավումն է Լևոն I-ի կողմից 1216 թ. և այս քաղաքի վերահանձնումն իր եղբոր թոռանը, որին մինչ այդ Բռնեմունդ դը Տրիպոլին զրկել էր ժառանգությունից: Այս իրադարձության արդյունքում հայոց գահակալը վերահաշտվել է տաճարականների միաբանության հետ, որին վերադարձրել է Պադրաս բերդ-ամրոցը: Այդ ժամ, արդյո՞ք այս վերահաշտեցման շրջանակում Կանամելլայի նավահանգիստը ևս նա տվել է այս միաբանությանը, հենց որ գրավի երկու տարվա ժամկետը սպառվել է: Մեզ հասած որևէ փաստաթուղթ այդ չի հավաստում և միայն Իբն ալ-Ֆուրատի ուշ արված վկայությունը կարող է հաստատել այս ենթադրությունը: Այդուհանդերձ, այն փաստը, որ Կանամելլային վերաբերող գրույցին նախորդած տողերում նույն հեղինակը հիշատակում է Ամուդայի՝ իբրև տաճարականներին պատկանող բերդամրոցի մասին, այն դեպքում, երբ վերջինս գտնվում էր տևտոնական ասպետների տիրապետության տակ, մեզ դրդում է կարծել, որ նա կարող էր նաև տաճարականներին շփոթել հիվանդախնամների հետ⁹: Այս պարագայում դա կարող է մատնանշել, որ Լևոնը կամ նրա հաջորդները 20000 բեսանի հասնող գումարը երբևէ չէին կարող վերադարձրած լինել: Ըստ Ռոբերտ Էդուարդսի՝ Կանամելլայի նավահանգիստն, անտարակույս, գտնվել է Ալեքսանդրետի հյուսիս-արևելքում, Իսսուսի մոտակայքում¹⁰:

Ինչ վերաբերում է XIII դարի սկզբին հայ գահակալների՝ հիվանդախնամներին և տևտոնականներին տված այլ վայրերին, ապա դրանց մի մասի տեղադրությունը դժվարությամբ է հստակեցվում: Բացառված չէ, որ դրանք կարող էին գտնվել կիլիկյան ծովամերձ գոտում, Մալլոս քաղաքից ոչ հեռու, որն անվանվել է նաև Մալոն, Մելուն¹¹ կամ նաև Մելոն (հրովարտակներում) և եղել է համեմատաբար ակտիվ հայկական նավահանգիստ: 1212 թ. ապրիլին Լևոն I-ը տևտոնականների հիվանդանոցին նվիրաբերում է «Մելոնի» տարածքում գտնվող բազմաթիվ գյուղեր. խոսքը վերաբերում է գլխավորապես Գումբեթֆորթին, Այունին և Վանգունին¹²: Գումբեթֆորթը հիշատակել է նաև Վիլհելմ Գրեյֆերգին՝ Հայաստան կատարած իր այցելությանը նվիրված պատմության մեջ: Հիլդեսհայմի կանոնիկոսը ճշգրտում է,

d'Antioche. Etude historique, géographique, toponymique et monumentale, Paris, 1973, p. 70.

⁹ Այս վերջին ենթադրությանը տուրք են տվել նաև Ռ. Ու. Էդուարդսը և Կ. Մոլինը. **R. W. Edwards**, նշվ. աշխ., **K. Molin**, նշվ. աշխ., էջ 186: Ջ. Ռիլեյ-Սմիթի կարծիքն ավելի է զանազանվում. **J. S. C. Riley-Smith**, *The Templars and the Teutonic Knights in Cilician Armenia. - The Cilician Kingdom of Armenia*, nd. par T. S. R. Boase, Edimbourg & London, 1978, p. 107:

¹⁰ **R. W. Edwards**, *Settlements and Toponymy in Armenian Cilicia*, p. 225. Սակայն, ըստ Հ. Հելլենկեմպերի՝ Կանամելլան կարող էր լինել միայն Պալասը. **H. Hellenkemper**, նշվ. աշխ., էջ 107: Տե(ս) նաև **F. Hild, H. Hellenkemper**, նշվ. աշխ., էջ 104-108:

¹¹ Ըստ Դ. Ալիշանի՝ այս երկու անունը կարող էին վերաբերվել միայն մեկ և միևնույն վայրին: Տե(ս) **L. Alichan**, *Sissouan ou l'Arménio-Cilicie, description géographique et historique*, trad. de l'arménien, Venise, S. Lazare, 1899, p. 423: Սկզբնաղբյուրներում Մալլոս քաղաքին տրված զանազան անվանումների և այս նավահանգստի պատմության մասին տե'ս **F. Hild et H. Hellenkemper**, *Tabulae imperii Byzantini*, Bd. V: *Kilikien und Isaurien*, Vienne, 1990, p. 337:

¹² **E. Strehlke**, *Tabulae Ordinis Theutonicici ex tabulari regii berolinensis codice potissimum*, 1ère éd., Berlin, Weidmannos, 1869; 2ème éd., préface et ajouts de H. E. Mayer, Jérusalem, 1975, p. 37-39, N 46.

որ այդտեղ կարելի էր գտնել տևտոնական ասպետներին պատկանող մի միաբանություն և այդ վայրը տեղադրում է իր ճանապարհին գտնվող Մամեստիայի և Տարսոնի միջև¹³: Այդուհանդերձ, եթե Վիլբրանդը հիշատակել է Գումբեթոբթի մասին, դրա ծովափին գտնվելու հավանականությունը կարող էր մեծ լինել: Բացի դրանից, միապետի կանցլերը, որը գյուղերի սահմանները հրովարտակում ճշգրտել է ամենահստակ ձևով, որևէ տեղ չի հիշատակել ծովափի մասին: 1214 թ. ապրիլի 23-ին Լևոն I-ը Վաներ գյուղը, որը ևս գտնվում էր Մալլոսի տարածքում¹⁴, «նվիրաբերում» է Գարին դը Մոնտեգյուին և հիվանդախնամ եղբայրներին, իբրև սարակինոյան այն 20000 բեսանի փոխհատուցում, որը միաբանությունը հատկացրել էր Ռիթայի ամուսնության համար: Հրովարտակում ճշգրտվել է, որ հիվանդախնամները կտիրեն «totam terram predicti casalis et maritimam cum portu»-ին և որ բացի դրանից, իրավունք կունենան այդտեղ կառուցել և այդ վայրերը բարեկարգել ըստ իրենց հայեցողության¹⁵: Այսպիսով, կրոնաասպետական միաբանություններին հանձնված այս գյուղերի մի մասը, հավանաբար, Մալլոսի նավահանգստից ետ գտնվող տարածքում էր (*arriere pays*), որոնցից մի քանիսի ազդեցությունը տարածվում էր նավահանգստային հենակետերը ներառող ծովափնյա գոտում: Ինչ վերաբերում է այլ գյուղերին, ապա դրանք հարկադրված էին օգտվել այս նավահանգստի գործունեությամբ ընձեռնված հնարավորություններից:

1332 թ. օգոստոսի 2-ի թվակիր նամակով Ջիովաննի ԻԲ Պապը հիվանդախնամներին հայտնել է հայոց թագավորի՝ նրանց արած նվիրատվական առաջարկության մասին: Իրոք որ, Լևոն IV-ն ունենալով մեկ՝ Սեշինի և Անտիոքեոսի դղյակները թուրքերին վաճառելու կամ դրանք ավերելու այլընտրանք, խորհում է այդ ժամանակ դրանք հիվանդախնամ ասպետներին հանձնելու մասին: Կիլիկյան ծովամերձ գոտում և Անամուր քաղաքի (Սելևկիայի արևմուտքում) մոտակայքում, ինչպես նաև թուրքական սահմանամերձ գոտում գտնվող այս երկու բերդ-ամրոցները կարող էին եղբայրներին հետաքրքրել ծովային ճանապարհով մատչելի լինելու պատճառով: Այդուհանդերձ, այդ միջնորդությունը որևէ արդյունքի չի հանգեցրել¹⁶:

¹³ **Wilbrandi de Oldenburg**, Peregrinatio.- J. C. M. Laurent, éd., Peregrinatores medii aevi quatuor, Buchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii et Wilbrandus de Oldenburg, Leipzig, 1864, p. 176; **Wilbrand von Oldenburg**, Itinerarium Terrae Sanctae.- S. De Sandoli, éd. du texte et trad. italienne, Itinera hierosolymitana Crucesignatorum (Saec. XII-XIII), t. III, Jérusalem, 1983, p. 220-221.

¹⁴ Ըստ Հ. Հելլենկեմպերի և Ֆ. Հիլդի՝ Վաներ գյուղը կարող էր գտնվել ներկայիս Գյոքվեյլի-օղլու Քալեսիի տեղանքում (**H. Hellenkemper**, նշվ. աշխ., էջ 165; **F. Hild et H. Hellenkemper**, Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 454-455), ինչին առարկում է Ռ. Ու. Էդուարդսը՝ Վաների տեղանքին առնչվող սկզբնաղբյուրներում հստակության բացակայության պատճառով (**R. W. Edwards**, The Fortifications of Armenian Cilicia, p. 135): Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ չի բացառվում Վաները (հրովարտակներում «Վաներիում») Վանգունի հետ նույնացնելու հնարավորությունը, քանի որ աշխարհագրական երկու անվանումն ունեն միևնույն արմատը՝ «վանք»: Երկու տեղանքը հիշատակվել են իբրև Մալլոսի տարածքում գտնվող վայրեր: Տե՛ս **L. Alchan**, նշվ. աշխ., էջ 226:

¹⁵ **J. Delaville Le Roulx**, Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem (1100-1310), 4 vol., Paris, 1894-1906, p. 164-165, N 1426.

¹⁶ **L. Alchan**, նշվ. աշխ., էջ 378, 383: Հեղինակը տպագրում է քաղվածքներ Ջիովաննի ԻԲ-ի՝ հիվանդախնամներին հղած նամակից (էջ 378): Տե՛ս նաև **A. T. Luttrell**, The Hospitallers' interventions in Cilician Armenia: 1291-1375.- T. S. R. Boase, dir., The Cilician Kingdom of Armenia, Edimbourg & London, 1978, p. 128-129; **F. Hild et H. Hellenkemper**, Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 191-193, 421-423:

Ինչ վերաբերում է ծովամերձ գոտում տաճարականների տիրություններին, ապա հայոց գահակալները դրանք չեն նվիրաբերել օրինականության շրջանակներում: Չնայած դրան, տաճարականների կողմից այս վայրերի ռազմակալման մասին վկայում են ոչ միայն ավանդական սկզբնաղբյուրները, այլև դրանց ճարտարապետական որոշ առանձնահատկությունները: Տաճարականներն Ամանուսի լեռների ստորոտում գտնվող ծովափնյա փոքր քաղաք Բոննելի նավահանգստի տիրակալներն էին¹⁷: Եղբայրներն իրենց տիրապետությունն այդտեղ հաստատել են XII դարի 50-ական թվականներից ի վեր՝ Թորոսի նկատմամբ Ռենոյի տարած հաղթանակից հետո: 1211 թ. Բնոկենտիոս Գ Պապի նամակը Երուսաղեմի պատրիարքին և նրա նվիրակ Ալբեր դը Վերսոյին տեղեկացնում էր, որ օգտվելով Սուրբ երկիր մարտնչելու մեկնած եղբայրների մեծ մասի բացակայությունից, Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոնը, ի շարս այլ բռնությունների, Բոննել նավահանգստում զավթել է տաճարականների ամբողջ ունեցվածքը¹⁸: Ըստ Ջոնաթան Ռիլեյ-Սմիթի՝ Բոննել նավահանգիստը տաճարականներին է վերադարձվել, հավանաբար, 1213 թ., այն բանից հետո, երբ Պապը համաձայնվել էր վերացնել Լևոնի վրա դրած իր բանադրանքը¹⁹: Տաճարականների միաբանությունն այս նավահանգիստն օգտագործել է հաշվենկատորեն, որովհետև 1201 թ., հիշատակելով Կիլիկյան Հայաստանում միաբանության տարեկան եկամուտների մասին, Լևոնը դրանք գնահատում էր 20000 բեսանի սահմանում, ինչը, նրա կարծիքով, արդարացնում էր տաճարականների մասնակցությունը երկրի պաշտպանությանն իր կողքին, և չնայած այն բանին, որ դեռևս իր տիրապետության տակ էր պահում նրանց նախկին բերդամրոց Պաղրասը²⁰: 20000 բեսանի հասնող այս գումարը ներառում էր Լա Ռոշ Գիյոմի, Լա Ռոշ Ռուսելի և, անտարակույս, նաև Բոննել նավահանգստի եկամուտները, քանզի միապետը դեռևս չէր «զավթել» այս վայրը: Տաճարականները լքել են Բոննել նավահանգիստը 1268 թ., նույն տարում, ինչ Պաղրասը և Լա Ռոշ Ռուսելը²¹՝ գիտակցելով, որ Հյուսիսային Ասորիքում մամլուքների առաջխաղացմանը ցանկացած դիմադրություն ցուցաբերելն ի զուր է: Վերջիններս, որոնց գլխավորում էր սուլթան

¹⁷ Ֆ. Հիլդը և Շ. Հելլենկեմպերն առաջարկում են երեք վայր, որտեղ հնարավոր է տեղադրել Բոննել նավահանգիստը. մի կողմից՝ Հռոստը (Արսուզը, այսօր՝ Ուլուքինարը), ենթադրություն, որին առավել հաճախ են տուրք տալիս, բայց նաև Գյուլսիհանը, որը փոքր նավահանգիստ է Ալեքսանդրետի և Հռոստի միջև և «Պոր դը Կոլոննը»՝ Հռոստից մոտավորապես ինը կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող՝ Քիշլասայ Քյոյի մոտակայքում (**F. Hild et H. Hellenkemper**, *Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini*, Bd. IV: *Neue Forschungen in Kilikien*, S. 115): Բոննել նավահանգստի տեղադրությանն առնչվող վերջին երկու առաջարկությունը հիմնվում են Պ. Ժակոյի աշխատության վրա. տե՛ս **P. Jacquot**, *Antioche, centre de tourisme*, 3 vol., Antioche, 1931, p. 140, 144:

¹⁸ **Innocentii III** *Romani pontificis Opera omnia*, J.-P. Migne, éd., 4 vol., Petit-Montrouge, J.-P. Migne, 1855. *Patrologiae cursus completus, series latina*, t. 216, col. 430-431, N 64.

¹⁹ **J. S. C. Riley-Smith**, նշվ. աշխ., էջ 107: Ֆ. Հիլդի և Շ. Հելլենկեմպերի կարծիքով Բոննել նավահանգիստը կարող էր ավելի շուտ տաճարականներին վերադարձվել 1215 թ.: Տե՛ս **F. Hild et H. Hellenkemper**, *Tabulae imperii Byzantini*, Bd. V: *Kilikien und Isaurien*, S. 383.

²⁰ **Innocentii III**, նշվ. աշխ., հ. 214, սյունակ 1003-1006, թիվ 43:

²¹ *Les Gestes des Chiprois. - Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. II, Paris, 1906, p. 771-772; *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, Paris, 1891, p. 210 (այսուհետև՝ **Amadi**); *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron. Mélanges historiques*, t. V, Paris, 1896 (Coll. de documents inédits sur l'histoire de France), p. 113 (այսուհետև՝ **Florio Bustron**).

Բայբարսը, մայիս ամսին գրավել էին Անտիոք քաղաքը:

Ծովափնյա գոտում գտնվող միջնադարյան բնակավայրը, որը ներկայիս Սարի Սեկիի տեղադրման վայրում էր, Պայասից հարավ և Ալեքսանդրեոսից տասնմեկ կիլոմետր հյուսիս, թվում է, թե XII դարի կեսից սկսած կառուցել են տաճարական ասպետները: Դրա կառուցման ձևը թույլատրել է ապացուցել, թե ով է ռազմակալել այդ վայրը: Ռոբերտ Էդուարդսը լույս է սփռել Սարի Սեկի բերդ-ամրոցի և Պաղրասի ու Դարպասկի բերդ-ամրոցների աղյուսապատումների նմանությունների վրա²²: Այս վայրից ծովն ավելի մատչելի էր, քանզի այն գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանի չորս դռներից մեկի՝ Լա Պորտելլայի (որն անվանվել է նաև Հովնանի Մույթ)²³ մակարդակի և Միջերկրական ծովից նվազագույնը մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա: Ըստ բազմաթիվ պատմաբանների՝ այս բնակավայրը կարող է համապատասխանել միջնադարյան Մերկեզին²⁴, որոնք, սակայն, դրանում համոզված չեն: Սարի Սեկիում Ժակոն հայտնաբերել է բերդ-ամրոցից մինչև ծովափ ձգվող պարսպի հետքեր²⁵:

Չալան քաղաքը պատսպարում է XII դարում տաճարականների կառուցած մի բերդ-ամրոց²⁶: Ըստ Ռ. Ու. Էդուարդսի՝ վերջիններս այն լքել են, հավանաբար, 1266 թ. կամ 1268 թ.՝ մամլուքների առաջխաղացումների ժամանակ²⁷: Ըստ նույն հեղինակի՝ անհնար է ճշգրտորեն սահմանել, թե խաչակիրներին պատկանող միջնադարյան որ բնակավայրին կարող էր համապատասխանել այս վայրը, թեև խոսքը կարող է վերաբերվել ամրացված նավահանգստի²⁸: Նրա կարծիքով պատմաբանների՝ այս առիթով առաջադրած ոչ մի ենթադրություն չի հիմնավորվում բավականաչափ համոզիչ ձևով²⁹: Այդուհանդերձ, Լա Ռոշ Ռուսելի հետ նույնացմանն առնչվող՝ Պոլ Դեշանի փաստարկումը, ինչպես ինձ թվում է, միանգամայն արժանի է հավանության³⁰:

²² R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 215, 216:

²³ F. Hild, H. Hellenkemper, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini, Bd. IV: Neue Forschungen in Kilikien, S. 110-112; R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 204: Հովնանի Մույթը Սարի Սեկիից գտնվում էր մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հարավ-արևելք: Այս անվանումը դրան է տրվել, քանզի լեգեդը հյուսողները ցանկանում էին, որ այս վայրում գտնվող կետը Հովնանին ցամաք նետեր հենց այստեղ: Հմտ. L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 497:

²⁴ W. F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, 2 vol., London, 1842, p. 92; V. Langlois, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, exécuté pendant les années 1852-1853, Paris, 1861, p. 472-474; L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 497; P. Jacquot, նշվ. աշխ., էջ 121; R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 215:

²⁵ P. Jacquot, նշվ. աշխ., էջ 150:

²⁶ Այստեղ կարելի է տեսնել աղյուսապատումների միևնույն ձևը, ինչ Պաղրասում և Դարպասկում, որին բնորոշ են Ամանոսում տաճարականների ճարտարապետությանը համապատասխանող լայն խոռոչներ ունեցող լուսամուտները և արտաքին ճակատային մասերը: Տե՛ս R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 100-102:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 99-100:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում: Պ. Դեշանի կարծիքով՝ խոսքը վերաբերում է Լա Ռոշ Ռուսելին: Տե՛ս P. Deschamps, նշվ. աշխ., էջ 70-71, 363-365: Կ. Կահանը գտնում է, որ տաճարական Լա Ռոշ Ռուսել բերդամրոցը կարող է շատ ավելի համապատասխանել Հաղար Մուզլանին: Տե՛ս Cl. Cahen, նշվ. աշխ., էջ 143:

³⁰ P. Deschamps, նշվ. աշխ., էջ 363-365:

Ալեքսանդրետը, այսօրվա Իսքենդերունը, թվում է, թե XII-ից XIV դարերում եղել է տեղական նշանակություն ունեցող նավահանգիստ: Խոսքը կարող է վերաբերվել խաչակիրներին պատկանող՝ Պաղրասի և Ամանոսում տաճարականների այլ բերդ-ամրոցների ճյուղավորման մեջ ներառված նավահանգստի, որը կարող էր ակնթարթորեն Լևոն I-ի հսկողության ներքո անցնել այն ժամանակաշրջանում, երբ վերջինս XII և XIII դարերի սահմանագծին իր տիրապետության տակ էր պահում Պաղրասը և Դարպասակը³¹: Միխայել Ասորին, ինչպես և Բար Շեբրեոսը³², հիշատակում է Թորոսի դեմ Ռենոյի ձեռնարկած հարձակման մասին Ալեքսանդրետի դռան մոտ (Tar`a de-Sünqrātūn)³³, իսկ Գրիգոր Երեցն առանց երկմտանքի Լա Պորտելլան բնորոշում է իբրև առճակատման վայր, քանզի հիշատակում է «դռան» մասին: Հստակ զգրնադրությունների՝ 1153 թ. և 1156 թ. միջև տեղի ունեցած այս ճակատամարտը թույլատրել է տաճարականներին երկարատևորեն հիմնավորվել տարածաշրջանում և, հետևաբար, հավանաբար նաև Ալեքսանդրետում: Արաբ պատմիչ Էլ-Իմադը եղբորը հղած նամակներից մեկում պարզորոշ մատնանշում է Իսկենդերունահը (Iskenderounah), այն է՝ Ալեքսանդրետն, իբրև սուլթան Սալահ Էդ-Դինի կողմից մինչև 1188 թ. մարտը գրավված քաղաքներից մեկը³⁴: Այս վայրն այնուհետև պետք է որ Լևոն I-ը վերագրված լինի, ինչպես Պաղրասը և Դարպասակը: Ոչ մի սկզբնաղբյուր մեզ չի մղում խորհել, որ հետագայում տաճարականները կրկին դռան տիրացել են: Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին 1211-1212 թթ. նկարագրում է Ալեքսանդրետն որպես ամրացված, սակայն ավերված քաղաք³⁵: Ջիակոմո Բոսիոն հիշատակում է 1347 թ. մամլուքների կողմից քաղաքի վերջնական գրավման մասին³⁶:

Տաճարականները միայն Ալեքսանդրետի ծոցի երկայնքով ձգվող փոքր նավահանգիստների չէին տիրացել, այլև Կիլիկյան Հայաստանի ամենաբարձրագույն նավահանգստում՝ Այասում, իրենց ենթակայության ներքո ունեին նաև մի նավամատույց³⁷:

Բ - Ծովային արտոնություններ

Հայ գահակալները չեն բավարարվել տիրույթների նվիրատվությամբ. զիջված տարածքներում նրանք դռանց հավելել են օրինական իրավունքներ, որոնք երբեմն տարածվել են շատ ավելի ընդարձակ գոտիներում:

³¹ R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 39: Ալեքսանդրետ բնակավայրի մասին տե՛ս նաև F. Hild, H. Hellenkemper, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabulae imperii Byzantini, Bd. V: Kilikien und Isaurien, S. 302:

³² Bar Hebraeus, նշվ. աշխ., էջ 283:

³³ Michel le Syrien, նշվ. աշխ., էջ 314:

³⁴ El-'Imad, Extrait de l'ouvrage intitulé: Le livre des deux jardins. Histoire des deux règnes, celui de Nour ed-Dîn et celui de Saleh ed-Dîn.- A.-C. Barbier de Meynard, éd. du texte et trad. française. Recueil des historiens des croisades. Historiens orientaux, t. IV, Paris, 1898, p. 303.

³⁵ Wilbrandi de Oldenburg, նշվ. աշխ., էջ 175; Wilbrand von Oldenburg, նշվ. աշխ., էջ 220-221:

³⁶ Giacomo Bosio, Dell'istoria della Sacra Religione et illustrissima militia di San Giovanni gierrosolimitano, 3 t. en 2 vol., Roma, 1594-1604, p. 68.

³⁷ Տե՛ս 1279 թ. փետրվարի 11-ի թվակիր փաստաթուղթը, որը հրատարակել է Կ. Դեսիմոնին. C. Desimoni, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Anas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires gnois.- "Archives de l'Orient latin", t. I, Paris, 1881, p. 495, N 4.

Քաղաքների, գյուղերի, ինչպես նաև դրանց պատկանելությունների նվիրատվությունները հիվանդախնամներին՝ ինչպես Մելնկիայում, Նորբերդում, Կամար-դիասում, Լարանդայում (դրան տիրանալու պայմանով), Վաներում և Ճկերի տարածքում, հանգեցրել են այս տիրույթների նկատմամբ բոլոր իրավունքների նվիրատվությանը թե(ցամաքում և թե(դրանց ազդեցության ոլորտում գտնվող ծովային տարածություններում³⁸: Երբեմն դա թույլատրում էր փոփոխել այս վայրերի տեսքը, օրինակ՝ նոր կառույցներով³⁹, անկախ այն բանից, թե խոսքն ինչին է վերաբերում՝ ամրությունների, թե այլ կարգի կառույցների: Մուտքն ու ելքն այս տարածքներ՝ եղբայրների համար հարկերից զերծ էին: Այս իրավունքներով, հիվանդախնամները երբեմն ստանում էին կատարյալ ինքնուրույնություն դիվանագիտության ասպարեզում և հատկապես մահմեդականների հետ հակասությունների լուծման ձևի ընտրության հարցում⁴⁰:

Տևտոնականներին տրված իրավունքները շատ ավելի կարևոր էին, քանզի դրանք սահմանափակված չէին նրանց զիջված ցամաքային և ծովային տարածությունների ազդեցության գոտիներով: Իրոք որ, Ամուդայի դոլակի և Մեսփինի, Բուքուլեքիայի, Գումբեթֆորթի և Այունի գյուղերի՝ 1212 թ. ապրիլյան նվիրատվական հրովարտակով Լևոն I-ը շատ ավելի մեծ նշանակություն ունեցող զիջողական քայլի է դիմում, երբ թույլատրում է իր թագավորության ամբողջ տարածքում և դրան ենթակա ծովային տարածություններում, առանց հարկ վճարելու վաճառել ու գնել այն ամենն, ինչն անհրաժեշտ է նրանց միաբանության համար: Նավահանգիստներն ընդգրկվում են նրա թվարկած վայրերում:

“*Dono et concedo amodo in perpetuum eisdem fratribus plenam libertatem per terram, per mare; per totum regnum meum et per totam terram omnium mihi subiacencium et obediencium in civitatibus, in castellis, in villis, in casalibus, in montibus, in planis, in portibus vendendi et emendi ad opus domus sue omnia victualia et queque sibi necessaria, et eciam equitaturas libere, quiete, pacifice, sine contradictione, sine omni dictura, sine contrarietate et sine exactione aliqua*”⁴¹.

Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ-Ռուբենը հետևում է իր պապի եղբոր և հովանավորի՝ Լևոն I-ի նախանշած ուղուն, երբ 1219 թ. մարտին համանման արտոնություններ է շնորհում տևտոնականների Սուրբ Մարիի միաբանությանն Անտիոքի դքսության ամբողջ տարածքում:

“*Ut libertatem plenariam habeant emendi, vendendi, intrandi et exeundi cum rebus propriis per totam terram meam tam infra Antiochiam quam extra, et per mare ac per omnia loca mei principatus et per universa passagia ipsi et res, que eorum erunt proprie, libere transire possint et redire, nullam penitus mihi vel balivis meis nec pactonariis nec hominibus meis dreituram neque consuetudines exsolventes*”⁴².

³⁸ J. Delaville Le Roulx, նշվ. աշխ., էջ 115-116, թիվ 1344; էջ 118-119, թիվ 1349; էջ 164-165, թիվ 1426; էջ 165-166, թիվ 1427:

³⁹ նշվ. աշխ., էջ 164-165, թիվ 1426:

⁴⁰ նշվ. աշխ., էջ 118-119, թիվ 1349:

⁴¹ V. Langlois, Le Trnsor des Chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupeniens, Venise, 1863, p. 117-120; E. Strehlike, նշվ. աշխ., էջ 37-39, թիվ 46; K. Forstreuter, Der deutsche Orden am Mittelmeer, Bonn, 1967 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 2), S. 234.

⁴² E. Strehlike, նշվ. աշխ., էջ 41-42, թիվ 51:

Այդուհանդերձ, այս հրովարտակին վիճակված էր, անտարակույս, կարճատև գոյություն՝ նույն տարում հայոց թագավորի հանդեպ Ռայմոնդ-Ռուբենի դավաճանության պատճառով, ինչի հետևանքով Բոհեմունդ IV-ը վերագրավել է իշխանությունը, որը չի թվում, թե վերստին հանդես է եկել տնտոնականների համար այդպիսի շահավետ նախաձեռնությամբ: Լևոն Մեծագործի գերմանական ռազմավարությունը բացատրում է տնտոնական ասպետների նկատմամբ հայոց գահակալների որդեգրած դիրքորոշումը:

Այս փաստաթղթերն ակնհայտ են դարձնում նաև այն առևտրական արտոնությունները, որոնցից միաբանություններն օգտվում էին Կիլիկյան Հայաստանում և, այսպիսով, կռահել են տալիս այս միաբանությունների՝ երկրի տնտեսական գործունեության և այդ թվում ծովային առևտրում ներգրավվածության մասին:

II - Ասպետական միաբանությունները և ծովային առևտուրը Կիլիկյան Հայաստանում

Կրոնաասպետական միաբանությունների ծովային գործունեությունը նկատվում է բազմաթիվ ասպարեզներում: Մասնավորապես XIII դարի 70-ական թվականներին ջենովացի նոտարների կողմից տրված որոշ փաստաթղթեր թույլատրում են այդ հավաստել: Դրանք մատնացույց են անում ասպետական միաբանությունների անդամների տնտեսական կյանքի մեկ կարճատև ժամանակաշրջանը՝ կապված միջերկրածովյան Կիլիկիայի հետ: 1279 թ. փետրվարի 11-ին Այասում նոտարներից մեկի կազմած պայմանագիրը ճշգրտում է, որ շինափայտերի ծովային բեռը մինչև տաճարականների նավամատույցը պետք է բերեր ոմն Գիյոմ Ռայմոնդը⁴³: Միաբանությունն անհապաղ օգտվում է նման բնույթի առևտրական գործարքներից՝ հարկեր գանձելով իր նավահանգիստ հասնող և այնտեղից առաքվող ապրանքներից⁴⁴: Այս փաստաթղթերը հիշատակում են նաև առևտրական նպատակներով վարձակալված՝ հիվանդախնամների նավերի ներկայության մասին Այասի նավահանգստում: Հիվանդախնամների՝ «Սուրբ Անդրե» նավը վարձակալել են երեք ջենովացի՝ Պեպոն Մալոնը (կիսով չափ), Բոնիֆաս դը Տիբայը (մեկ երրորդի չափով) և Անրի դը Ջիրմալոյին (իբրև իր եղբոր՝ Լյուսի դը Ջիրմալոյի դատապաշտպան՝ մեկ վեցերորդի չափով): Նրանք միջնորդների դեր են կատարում միաբանության և իրենց արտադրանքները մինչև Ջենովա կամ առնվազն իտալական քաղաքի ազդեցության ոլորտում գտնվող՝ Պորտո Վեներեյից մինչև Նոլի ձգվող գոտի փոխադրել ցանկացող վաճառականների միջև: Այս նավը կարող էր կրել 30-ից 35 կանտար (cantar), այն է՝ 6780-ից մինչև 7910 կիլոգրամ: Ապրանքների փոխադրման պայմանները սահմանված են ամենաճշգրիտ ձևով. օրինակ՝ հայտնի է, որ տախտակամածի վրա գտնվող յուրաքանչյուր կանտարի համար սեփականատերը վճարում էր Կիլիկյան Հայաստանի սարակինոսյան ութ բեսան⁴⁵: Նշվում են նաև նավի մեկնումի ժամկետները և պայմանավորվածություն կայացրած կողմերից մեկի նկատմամբ՝ պայ-

⁴³ C. Desimoni, նշվ. աշխ., էջ 495, թիվ 4:

⁴⁴ L. Alichan, նշվ. աշխ., էջ 439:

⁴⁵ 100 ռոտլ (rotl) ունեցող կանտարը համագոր էր 226 կիլոգրամի, այն դեպքում, երբ բամբակի համար նախատեսված կանտարը՝ 237 կիլոգրամի: Տե(ս C. Desimoni, նշվ. աշխ., էջ 450:

մանագրի կետերը չպահպանելու պարագայում կիրառվող պատժիչ միջոցները: Բացի դրանից, տնօրինողներն ավելացնում են միայն մեկ կետ, որը թվում է, թե հաճախ էր հանդիպում հիվանդախնամների (և մասնավորապես նրանց մեծ կոմանդոր Բոնիֆաս դե Կալամանդրակենի) հետ կնքված պայմանագրերում. այն է՝ նավի վերագնումն այստեղ բացառվում է⁴⁶: Պայմանագրի՝ վերագնմանն առնչվող կետը, հավանաբար, հետապնդում էր, եղբայրների համար ծայրահեղ իրավիճակում, նավը բռնագրավելու նպատակ: Այսպիսով, միաբանությունը կարող էր եկամտաբեր դարձնել նավերի գնման ժամանակ կատարած իր ներդրումը՝ դրանք վարձակալությամբ տալով իտալացի վաճառականներին, եթե դրանք չէին օգտագործվում ռազմական նպատակներով:

1279 թ. մարտի 30-ի թվակիր՝ նոտարական մեկ այլ փաստաթուղթ, հիշատակում է հիվանդախնամների՝ Այասում խարիսխ ձգած նավի մասին, որը քիչ անց պետք է մեկներ Ջենովա: Այս նավը վարձակալել են նաև Ջուզուֆան դը Ջուիզուֆոն և նրա եղբայր Պերսուալը, որպեսզի վերադարձնեն՝ ոսկի, արծաթ և մարգարիտներ իրենց տված վարկատուի՝ Լուկ դը Ռեշոյի պարտքը: Բացի իրենց ապրանքներից, նրանք Լուկ դը Ռեշոյի համար տախտակամածի վրա տեղափոխում էին, իբրև գրավ, իմբիրի համեմունքի և պղպեղի երեսուն զամբյուղ: Այս նավը մեկ ամսից պետք է մեկներ Ջենովա կամ օտարերկրյա այլ նավահանգիստ, որպեսզի ապրանքները բեռնաթափվեն և պարտքը վճարվեր նշված վարկատուին կամ նրա էմիսարներին: Պեպոն Մալոնը՝ նախորդից մեկ ամիս անց կազմված այս փաստաթղթի վկաներից է⁴⁷: Բացառված չէ, և նույնիսկ խիստ հավանական է, որ երկու պարագայում խոսքը վերաբերում է հիվանդախնամների միևնույն նավին, եթե հաշվի առնենք, որ Պեպոն Մալոնի ազգանունը նշված է երկու փաստաթղթում: Բացի դրանից, նպատակակետը նույնն է, իսկ մեկնումի և ժամանման ժամանակահատվածները, ընդհանուր առմամբ, համընկնում են (առաջին պարագայում մեկնումի ժամանակահատվածը նշված է՝ այս պահից, այն է՝ մարտի 24-ից մինչև ապրիլի 19-ը, բայց երկրորդ պարագայում նշված չէ, ինչի կապակցությամբ, սակայն, ճշգրտված է ժամանման ժամանակահատվածը՝ փաստաթղթի ստորագրման պահից նվազագույնը մեկ ամիս անց, այն է՝ մինչև ապրիլի 30-ը, այսպիսով, այս սահմանագծերն անհամատեղելի չեն): Բացի դրանից, ըստ առաջին փաստաթղթի, նավի մի մասը դեռևս վարձակալված չէր: Կարելի է նաև նշել այն փաստը, որ հաճախակի ճանապարհորդություններ ձեռնարկելու համար միաբանությունն անհրաժեշտ չափով նավեր չունեին:

Օտտո Բլանկարդի՝ ի նպաստ տնտնականների կտակը, հավանաբար, կազմվել է նավերից մեկի տախտակամածի վրա⁴⁸: Իբրև հրահանգ՝ նվիրատուն եղբայրներին հանձնարարում է իր ունեցվածքի վաճառքից ստացված փողն օգտագործել իրենց հիվանդանոցի հիվանդներին կերակրելու համար⁴⁹: Օտտո Բլանկարդը

⁴⁶ նշվ. աշխ., էջ 511-512, թիվ 32: Այս փաստաթուղթը թվագրված է 1279 թ. մարտի 24-ով:

⁴⁷ նշվ. աշխ., էջ 519, թիվ 46:

⁴⁸ Իրոք որ, փաստաթղթի սկզբում նշված տարեթիվը (Մուրբ Լորանի նախօրյակին, 1278 թ. օգոստոս), գնահատվում է կտակի հավելվածի տարեթվից (24-ը փետրվարի 1279 թ.): Բացի դրանից, առաջին տարեթիվը չի ուղեկցվում վայրին առնչվող որևէ նշումով. ըստ այդմ՝ կարելի է պատկերացում կազմել, որ փաստաթուղթը կազմվել է նավի տախտակամածի վրա՝ բաց ծովում:

⁴⁹ Ունեցվածքը եղել է բազմազան՝ բաղկացած նավի փայերի երեք քառորդից՝ ջենովական

գտնվել է, հավանաբար, առողջական վատ վիճակում, քանզի կտակը գրել է նավի տախտակամածի վրա և բացի այդ, այն անձանց բացակայությամբ, որոնց հանձնարարվում էր այն իրականացնել: Այս պատճառով, նա կտակին կցել է մի հավելված, որպեսզի «հրապարակային փաստաթուղթը կազմվի հրապարակայնորեն»⁵⁰:

Նոտարական կարգով հաստատված փաստաթղթերը վկայում են, որ ասպետական միաբանությունները, անկախ այն բանից իբրև նավամատույցի, թե նավերի սեփականատերեր, Կիլիկյան Հայաստանում հիմնավորապես ներգրավված էին ծովային առևտրում, ինչպես նաև իտալական քաղաքների առևտրական համայնքների հետ դրանց ունեցած կապը, որոնց վաճառականներն ընդունում էին ոչ միայն դրանց օգտակարությունն իրենց առաջին հերթին հետաքրքրող, այն է՝ առևտրի ասպարեզում, այլև հավասարապես՝ դրանց առաքելության գթասիրտ և հիվանդանոցային բնույթը: Օտտո Բլանկարդի՝ ի նպաստ տևտոնականների կազմած կտակը որևէ այլ բանի շուրջ խորհելու տեղիք չի տալիս:

Այսպիսով, XIII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում և XIV դարի սկզբում կրոնաասպետական միաբանություններն օգտվել են Այասի հարաճուն վերելքից և առևտրական ոլորտում դրա առավելություններից, ինչը բացատրվում է միաժամանակ Ակրայի կործանմամբ, Պարսկաստանի խաների հետ՝ հայոց գահակալների պահպանած արտոնյալ կապերով և քաղաքի խիստ բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով (Թավրիզով անցնող մետաքսի ճանապարհն ավարտին էր հասնում այստեղ)⁵¹: Յաֆֆայի գրավումը Ղիչաղ Թողթայ խանի կողմից 1308 թ. ևս նպաստել է մի քանի տարով առևտրական ուղիների շեղմանը դեպի Այաս⁵²: Այս նավահանգստի վրա 1321 թ. մոնղոլների, այնուհետև՝ մավրիքների հարձակումները, որոնք 1322 թ. ա-

րտադրության արկղիկ, երկու ներքնակ, շերտավոր մի ծածկոց, երկու մեծ սավաններ, սպիտակեղեն, երկու ֆունտ քրքում, մի սրածայր սաղավարտ, մի «գավազանում» (bordonum) (խիստ հավանական է, որ խոսքը վերաբերում է գավազանի, ուխտագնացի փայտի), փոքրիկ երկաթե դանակ և բացի դրանցից մեկ կաթսա:

⁵⁰ Այս հավելվածն արվել է, անտարակույս, Այասում, քանզի հաջորդ փաստաթուղթը, կազմված միևնույն օրն այդ քաղաքում, ջենովացիների վաճառատանը, հիշատակում է նաև Անրի դը Ջիրմալդիի մասին:

⁵¹ Այասով տրանզիտով փոխադրվող մետաքսի մասին տե(ս **M. Balard**, *La Romanie génoise* (XIIe-début du XVe siècle), t. 2, Rome, 1978, p. 725, 726, 727, 728, 730; *նույնի*՝ *Gênes et la mer Noire* (XIIIe-XVe siècles) // "Revue historique", Paris, 1983, N CCLXX, p. 35-36 (rééd. **M. Balard**, dir., *La mer Noire et la Romanie génoise* (XIIIe-XVe siècles), Londres, 1989:

⁵² Այդուհանդերձ, 1313 թ. ջենովացիներին խանը կրկին թույլատրել է վերադառնալ Յաֆֆա: Տե(ս **R.-H. Bautier**, *Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Age. Points de vue et documents.* - M. Mollat, dir., *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan indien* (Actes du 8ème colloque international d'Histoire maritime (Beyrouth - 5-10 septembre 1966), Paris, 1970, p. 276 (rééd.: **R.-H. Bautier**, *Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Age*, Great Yarmouth (Norfolk), 1992): Այասի նավահանգստի տնտեսական գործունեության մասին տե'ս նաև **L. Alichan**, *L'Armeno-Veneto*, *Compendio storico e documenti della Relazioni degli Armeni coi Veneziani*, Venise, 1893; **Մ. Վ. Բոննալյան**, *Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիայի հայկական պետությունում XII-XIV դարերում*, Երևան, 1973; **C. Otten-Froux**, *L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois* // *The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor* (1914-1984), "Asian and African Studies", 1988, 22, p. 147-171; **P. Racine**, *L'Aïas dans la seconde moitié du XIIIe siècle* // "Rivista di Bizantinistica", 1992, t. 2, p. 173-206; **C. Otten-Froux**, *Les échanges commerciaux.* - Claude Mutafian, dir., *Le Royaume arménien de Cilicie*, Paris, 1993, p. 118-126; *նույնի*՝ *Կիլիկյան առևտուրը XII-XIV դարերում.* - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, թիվ 2, էջ 205-214); **L. Balleto**, *Il commercio armeno-italiano (secoli XIII-XV).* - Claude Mutafian, dir., *Roma-Armenia*, Roma, 1999, p. 184-187.

վերել են դրա բերդամրոցները, հարվածել են առևտրի բարգավաճմանը, թեպետ ներխուժողներն ապրիլ ամսից մեկնել են: Ջիովաննի ԻԲ-ի՝ 37722 ֆլորինի սահմանում Կիլիկյան Հայաստանին հատկացրած ֆինանսական օգնությունը թույլատրել է մասամբ վերակառուցել քաղաքի ամրություններն ու աշտարակները, ինչպես նաև կողոպտված այլ քաղաքներ⁵³: Այդուհանդերձ, Այասի, հավանաբար, վերջնական գրավումը մամուլների կողմից 1337 թ., կասեցրել է Արևմուտքի հետ նրա փոխանակումները կամ առնվազն հսկայական չափով արգելակել դրանք⁵⁴:

Մենք ունենք նաև կրոնաասպետական միաբանություններին պատկանող նավահանգիստների գործունեությանը վերաբերող որոշ տվյալներ: Մի վաճառականի անանուն դասագրքում, որը գտել է և մասամբ հրատարակել Ռոբեր-Անրի Բոտիեն⁵⁵, մեզ են տրամադրվում Այասի և Բոննեյի նավահանգիստներ տարանցիկ փոխադրվող ապրանքներին վերաբերվող արժեքավոր տեղեկություններ: Այսպիսով, ըստ այդ սկզբնաղբյուրի, որը Ռ.-Ա. Բոտիեն հակված է թվագրել 1315 թ. սահմաններում, տաճարականների Բոննեյ նավահանգիստը ներմուծում էր արծաթ, վենետիկյան գրո, այծի կաշի և կիպրական հետկայմի շեղ եռանկյունի առագաստներ, իսկ արտահանում էր մեծ քանակությամբ բամբակ, ինչպես նաև բամբակազգիներ, որոնք պետք է իբրև կերակուր ծառայեին կիպրական եզների համար⁵⁶: Բուսալացի վաճառականներն, այսպիսով, մասնակցում էին նաև համեստ մեծություն ունեցող հայկական այս նավահանգստի առևտրին, որտեղ փոխանակումները կատարվում էին մոտակա Կիպրոս կղզու հետ:

Ղևոնդ Ալիշանի կարծիքով, հիվանդախնամներին վստահված Կանամելլա նավահանգիստն իր անունն ստացել էր իրեն շրջապատող շաքարեղեգնի բազմաթիվ տնկաստաններից⁵⁷: Ըստ Ջոնաթան Ռիլեյ-Սմիթի՝ Ամանոսի սոճիների արտահանումն սկսվել է այս վայրից⁵⁸: Լևոն I-ի հրովարտակն, ի դեպ, երկու տարով Կանամելլայի եկամուտները, իբրև գրավ, թողնելով հիվանդախնամներին, ճշգրտում էր, որ Գարին դը Մոնտեգյուն և միաբանության եղբայրները կարող էին ունենալ բոլոր իրավունքները (հետևաբար, նրանք կարող էին ապրանքներից գանձել ելքի և մուտքի բոլոր հարկերը), քանզի նրանց էր նվիրաբերվում *“omnes dricturas terre et maris, tam lignorum quam aliarum rerum venalium”*-ը⁵⁹, ինչը հաստատում է փայտի ծովային առևտրի ենթադրությունը՝ առանց սահմանափակելու, այդուհանդերձ, այս նավա-

⁵³ Դրամական այս օգնություններին վերաբերող բազմաթիվ հղումներ և փաստաթղթերի որոշ հրապարակումներ տե(ս **J. Richard**, *Chypre sous les Lusignans. Documents chypriotes des Archives du Vatican (XIVe et XVe siècles)*, Paris, 1962, p. 36-49: Ջիովաննի ԻԲ-ի կողմից 30000 ոսկե ֆլորինի առաքման մասին հիշատակում է նաև Ներսես Պալիենցին. տե(ս Ներսես Պալիենցի ժամանակագրական հատվածները (XIV դ.)- Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. *Հակոբյանը*, Երևան, 1956, էջ 189:

⁵⁴ Քրիստոնյաների համար Այասի վերջնական կորստի տարեթվի շուրջ պատմաբանների առաջադրած զանազան ենթադրությունների և սկզբնաղբյուրների լույսի ներքո՝ այդ տվյալների լուսաբանման առնչությամբ հմմտ. **A. T. Luttrell**, նշվ. աշխ., էջ 134-144:

⁵⁵ Այս ձեռագիրը պահպանվել է Ֆլորենցիայի Մարուչելլիանա գրադարանում (C 226 համարի տակ): Հատվածները հրատարակել է Ռ.-Ա. Բոտիեն. **R.-H. Bautier**, նշվ. աշխ., էջ 263-331:

⁵⁶ *“Portaxi a Porbonello: argento e grossi veneziani d'argento, a cambellotti e mezanelli di Cipri e i piu voglono essere verdi smeraldini e bianchi e azurri e fistichini. Traxi di Pornobello: chotoni assai, e del suo seme si porta in Cipri per dare mangiare a buoi”*. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 318:

⁵⁷ **L. Alichan**, *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie*, p. 475.

⁵⁸ **J. S. C. Riley-Smith**, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁵⁹ 1214 թ. ապրիլ 23-ի հրովարտակը. **J. Delaville Le Roulx**, նշվ. աշխ., էջ 165-166, թիվ 1427:

հանգստի առևտուրը միայն այս ապրանքով:

Ինչ վերաբերում է, հավանաբար, տաճարականներին պատկանող Սարի Սեկի ամրոցին, որը գտնվում էր թե(Միջերկրական ծովից և թե(Պորտեղայի մաքսային գոտուց նվազագույնը մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա⁶⁰, ապա այն իշխում էր Ալեքսանդրետը Դաշտային Կիլիկիայի հետ կապող ճանապարհի վրա⁶¹: Ծովային առևտրում այս երթուղու դերն արժանի է եղել ուշադրության, քանզի Հալեպից Ժամանող քարավաններն այս ճանապարհով էին ընթանում դեպի Այաս, Լա Պորտեղա, Մամեստիա, Ադանա և Տարսոն⁶²:

Միաբանություններն, իրոք որ, ներգրավված էին Կիլիկիայի ծովային առևտրում: Այդուհանդերձ, հարկ է հարաբերականորեն մոտենալ դրա դերին ու նշանակությանը և թեպետ եղբայրների՝ ծովով պայմանավորված գործունեությունն ապահովել է շահավետ եկամուտներ, միաբանությունների համար այն ոչ մի դեպքում չէր կարող լինել առաջնային և ստացված եկամուտների առումով հեռու էր իտալական ծովային հանրապետությունների հետ հավասար դիրքեր գրավելուց: Միաբանությունների նավերը կամ նրանց անդամների ներկայությունը կիլիկյան ջրերում ամենից հաճախ հիշատակվում են ճգնաժամային հենքի վրա: Հանգամանքները պարբերաբար անհրաժեշտ էին դարձնում եղբայրների միջամտությունը հաշտեցնողների կամ ավելի հաճախ՝ ճնշված քրիստոնյաների պաշտպանների դերում:

III - Ծովն իբրև Կիլիկյան Հայաստանում կրոնաասպետական միաբանությունների առաքելության իրականացման միջոց

*Ա - Ծովային ուղիների կարևորությունը՝ XIV դարի սկզբի
կիպրական քաղաքական ճգնաժամի լուծման խնդրում*

1306 թ. Կիպրոսում իշխանության բռնագրավում Ամորի դը Տյուրոսի կողմից՝ ի վնաս իր եղբայր Հենրի II թագավորի, կողմերի միջև սկզբնավորում է բանակցությունների լարված մի ժամանակաշրջան: Սկզբնական շրջանում հիվանդախնամները միջամտել են տաճարականների հետ մեկտեղ, որպեսզի Ամորիի և գահընկեց արված թագավորի միջև համաձայնություն կայացվի: Դա հանգեցրել է գլխավորապես ֆինանսական հարցերի կարգավորմանը⁶³, քանզի Հենրին հրաժարվել է ցմահ կառավարիչ նշանակել իր եղբորը: Նա դրան համաձայնվել է միայն 1308 թ.՝ թագավորական կուսակցության տապալումից հետո: 1310 թ. փետրվարին Ամորին Հենրիին աքսորել է Կիլիկյան Հայաստան: Գունդստապլը կապված էր Կիլիկիայի հայոց թագավոր Օշինի հետ, որը նրա կնոջ՝ Իզաբելի եղբայրն էր: Թագավորի շրջապատում գտնվող մի քանի ազդեցիկ անձանց Օշինն արդեն պահում էր «կիսագերության» մեջ. նրա քեռուն՝ Ֆիլիպին, Կիպրոսի սենեշալին և Բողոսին դ'Իբելին: Վերջիններիս՝ գահակալը կասկածել էր 1309 թ. Հողոս փախչելու ցանկությունը և դրսևորելու մեջ⁶⁴: Լինելով իր փեսայի կողմնակիցը՝ հայոց թագավորն ըստ այդմ

⁶⁰ H. Hellenkemper, նշվ. աշխ., էջ., շճ 108:

⁶¹ R. W. Edwards, նշվ. աշխ., էջ 204, 215:

⁶² P. Z. Bédoukian, Coinage of Cilician Armenia, éd. révisée, Connecticut, 1979, p. 26.

⁶³ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 251; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 137:

⁶⁴ Amadi, նշվ. աշխ., էջ 313-314; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 183:

հանգել է այն մտքին, որ հարկ չկա վստահել հիվանդախնամներին, ինչպես նաև Պապի բանագնաց Ռայմոնդ դե Պիսին, որը նրա թագավորություն էր եկել Հենրի II-ի հետ բանակցելու նպատակով (պաշտոնապես՝ հանուն Ամորիի իշխանության ճանաչման), այնուհետև՝ 1310 թ. հունիսի 5-ին, Տյուրոսի սենյորի սպանությունից հետո⁶⁵, Կիպրոսի գահակալին ազատագրելու համար։ Պարբերական բնույթ կրող այս նախաձեռնությունները հիվանդախնամների համար առիթ են դարձել բազմիցս Կիպրոսից Կիլիկյան Հայաստան գնալու և Կիպրոս վերադառնալու համար։ Հիվանդախնամների մեծ կոմանդոր Գի դը Սևերակը Կիլիկյան Հայաստանից Ֆամագուստա է վերադարձել թիանավով՝ այն նույն օրը, երբ վախճանվել է Ամորի դը Տյուրոսը։ Նրա այցելության ընթացքում Օշինը նրան խանգարել է տեսնել Հենրի II-ին, սակայն վերջինս կարողացել էր նրան մի նամակ փոխանցել, որով թագավորն իր փոխարեն ղեկավար էր նշանակում հիվանդախնամների առաջնորդ Ֆուլք դը Վիլլարենին և իր մարդկանցից պահանջում ենթարկվել նրան⁶⁶։ Հենց որ Գի դը Սևերակը տեղեկանում է Ամորիի մահվանը, կրկին ծով է դուրս գալիս և ափ ելնում Մալլոսի նավահանգստում՝ Ալեքսանդրետի ծոցում։ Այդուհանդերձ, նա հարկադրված է եղել յուրայինների հետ թիանավով անմիջապես ետ մեկնել, որովհետև նրան ուղեկցող անձանցից մեկը՝ Նուվո դ'Արժանն աճապարել էր ցամաք՝ հայերին հաղորդելու համար հիվանդախնամների օգնությամբ՝ Տյուրոսի սենյորի, նրա կնոջ և երեխաների սպանության մասին։ Գի դը Սևերակը ջանացել է բարելավել իրավիճակը՝ հայոց թագավորին իրազեկելով միայն Ամորիի մահվան մասին և խնդրելով ազատ արձակել Կիպրոսի թագավորին, ինչին Օշինը համաձայնվել է այն պայմանով, որ իր քույրը նամակով հաստատի, որ թե(ինքը և թե(իր երեխաները կենդանի են⁶⁷։ Հիվանդախնամները, ինչպես նաև Պապի բանագնացը, երբ հարկ էր, որ Կիլիկյան Հայաստան գնային իրենց դիվանագիտական առաքելությունն իրականացնելու համար, գրեթե միշտ ափ էին ելնում Մալլոսի նավահանգստում (իսկ ավելի ծայրահեղ պարագաներում՝ Այասում)⁶⁸։ Մալլոսի առաջնորդը նույնիսկ միջամտել է այս գործին, որովհետև Կիլիկյան Հայաստանի թագավորը նրան հանձնարարել է ձգձգել Ռայմոնդ դե Պիսի մեկնումը (խանգարելով նրան իր թիանավ բարձրանալ), որին ինքը հենց նոր էր ազատ արձակել, որպեսզի նա վերջնականապես կատարի իր հանձնարարությունը⁶⁹։ Գի դը Սևերակն այնուհետև ստանձնել է մի առաքելություն, այն է՝ համոզել Իզաբելին՝ Տյուրոսի Տիկնոջը, դեպի Կիլիկյան Հայաստան ուղևորվող թիանավ բարձրանալ, որպեսզի Հենրիին իրենց վերադարձվի⁷⁰։ Բազմաթիվ խուսանավումներից և ուժի ճնշման տակ նալ բարձրանալու՝ մեծ գունդատապիլի սպառնալիքից հետո, Տիկնոջը դրան համաձայնվել է, սակայն միայն մեկ այլ մարդու՝ Ռոբեր դը Մոնգեսարի միջամտության արդյունքում։ Հիվանդախնամների հանդեպ Իզաբելի համառորեն տաժած հիշաչարությունը չի մարել⁷¹։ 1310 թ. օգոս-

⁶⁵ Միմոն դը Մոնտոլիֆի կողմից։

⁶⁶ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 336-338, 368; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 201-205, 224-225։ Առաջնորդի փոխարեն այդ պարտականությունն իրականացրել է Կիպրոսում հիվանդախնամների կոմանդոր Ալբեր դ'Ալեմանը։

⁶⁷ Նույն տեղում։

⁶⁸ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 371-372, 378; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 227, 232։

⁶⁹ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 356; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 215-217։

⁷⁰ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 357-358; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 231-232։

⁷¹ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 358-359, 361, 375-377; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 217-219, 223, 231-232։

տոսի 20-ին Տյուրոսի Տիկնոջն ուղեկցող նավերը ժամանել են Այասի նավահանգիստ: Այս նավատորմիղը համեմատաբար ազդեցիկ էր, քանզի բաղկացած էր տասնմեկ թիանավից, երկու մեծ թիանավերից և թիեր ունեցող չորս առագաստանավից: Այս ժամանումը հարուցել է խուճապ և քանզի որևէ թույլտվություն չի հետևել, հնչել է զենքի կոչող զանգը: Այասի նավահանգիստ մուտք գործելու թույլտվություն՝ նավատորմիղի հրամանատար Ռենո դը Սանսոնին տրվել է միայն մեկ թիանավի, մեկ նավակի և մեկ թեթև առագաստանավի համար, իսկ մյուսները պետք է ուղարկվեին մեկ այլ նավահանգիստ⁷², որպեսզի տեղի ունենար Տյուրոսի իշխանուհու և թագավորի փոխանակումը: Ըստ Ամադիի՝ հայերը ծրագրել էին չհանձնել թագավորին, հենց որ Տյուրոսի Տիկինը և նրա երեխաներն իրենց ձեռքն ընկնեին: Այդուհանդերձ, նրանց հետապնդել է կիպրական մի թեթև առագաստանավ, որը զավթել է թագավորի նավակը և նրան տեղափոխել այն միակ թիանավը, որին հաջողվել է մուտք գործել նավահանգիստ⁷³: Այսպիսով, հիվանդախնամները և Պապի բանագնացները կարողացել են լուծում տալ նրբաբնույթ այս գործին՝ Կիպրոսը և Կիլիկյան Հայաստանը միմյանցից անջրպետող ծովային տարածություններում անընդմեջ տեղափոխությունների շնորհիվ: 1319 թ. և 1323 թ. Պապը կրկին համառ ջանքեր է գործադրել, որպեսզի հիվանդախնամ եղբայրները վերացնեն հայոց և կիպրացիների գահակալներին ծվատող տարաձայնությունները⁷⁴:

*Բ - Ծովն իբրև Կիլիկյան Հայաստանի
համար օգնություն տեղ հասցնելու միակ միջոց*

Ծովային ճանապարհը ծառայել է նախ և առաջ իբրև հայերին օգնության հասնելու՝ հիվանդախնամների առավել հաճախ նախընտրած միջոց: Մինչև XIII դարի 60-ական թվականները միաբանության ասպետները թագավորությանը պաշտպանելու համար կարող էին ներքին գործերին միջամտել՝ այդ երկրում, ինչպես նաև շատ մոտ գտնվող Անտիոքի դքսությունում և Տրիպոլիի կոմսությունում իրենց պատկանող տարածքներից: Սուրբ երկրում, Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկյան Հայաստանում մամլուքների առաջընթացի պայմաններում, այդ միջամտությունները կարող էին իրականացվել դրսից: Այսպես, 1282 թ. մարտի 31-ի թվակիր նամակում հիվանդախնամների եղբայր Ժոզեֆ դը Սանսին տեղեկացնում է Անգլիայի թագավոր Էդուարդ [I]-ին, որ իր տերը՝ Նիկոլա Լորգնը, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորին, որի բազմաթիվ քաղաքներ կողոպտվել են, ուղարկել է հարյուր հեծյալ, հիսուն հետիոտն և հիսուն թուրքոպլ⁷⁵: 1292 թ. հունվարի 23-ին Նիկողայոս Դ Պապը կոչով դիմում է հիվանդախնամների ղեկավար Ժան դը Վիլլիերին և տաճարականների ղեկավար Տիբո Գոդինին, որպեսզի իրենց թիանավերն ի սպաս դնեն Կիլիկյան Հայաստանի թագավորության պաշտպանությանը: Միննույն հարցով նա դիմում է Հռոմեական Եկեղեցու թիանավերի նավապետ Ռոմե դը Տոդինիսին⁷⁶: Սեն

⁷² Պագանի նավահանգիստ (տե՛ս **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 233), ըստ Պարիի՝ «Լագանի»: Ա. Լ. դը Մաս Լատրին կարծում է, որ խոսքը վերաբերում է Ալեքսանդրետին, սակայն ոչինչ թույլ չի տալիս այդ հավաստել:

⁷³ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 378; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

⁷⁴ **A. T. Luttrell**, նշվ. աշխ., էջ 126:

⁷⁵ **J. Delaville Le Roulx**, նշվ. աշխ., էջ 424-428, թիվ 3782:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 604, թիվ 4183; Les registres de Nicolas IV, recueil des bulles de ce pape, publiées ou

Ժան դ'Ակրայի անկումից մեկ տարի անց, Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցող միակ քրիստոնեական պետության՝ Կիլիկյան Հայաստանի պաշտպանությունն Արևելքում դարձել էր պապական քաղաքականության առաջնահերթ նոր խնդիրներից մեկը: Ալեն Դեմուրժեն խորհել է այն հարցի շուրջ, թե արդյո՞ք Կիպրոսում տաճարականների կողմից երկու թիանավի զինումը կամ 1292 թ. (ըստ՝ Տամպլիե դը Տյուրոսի), կամ 1293 թ. (ըստ՝ ջենովական տարեգրության) հավաստում էր Նիկողայոս Դ-ի նախատեսած օգնությանն ընթացք տալը և եզրակացրել է, որ եթե այդ զինումը տեղի ունեցած լիներ 1292 թ., կարող էր, ըստ էության, լինել Պապի կոչի պատասխանը, և *a contrario*, եթե այն ձեռնարկված լիներ 1293 թ.՝ շատ ավելի հավանական է, որ կարող էր հետապնդել Կիպրոսի պաշտպանության վերջնական նպատակ: Ամեն դեպքում, այս երկու նավի համար նախատեսված անձնակազմերը և զինվորականներն ընկել են ջենովացիների ձեռքը «Կուրգուլայի պատերազմի» ընթացքում, որը նրանց հակադրել էր վենետիկցիներին⁽⁶⁾ և, այսպիսով, Կիլիկյան Հայաստանին իրենց նպաստը չեն բերել⁷⁷: Ըստ Հեթում Կոռիկոսցու՝ 1298 թ. կամ 1299 թ. տաճարականների և հիվանդախնամների առաջնորդները Կիլիկյան Հայաստանում էին⁷⁸, իսկ 1299 թ. դեկտեմբերի 24-ին երկու միաբանությունը հայոց թագավոր Հեթում II-ի և մոնղոլ խան Ղազանի կողքին էին՝ Հոմսի հաղթանակի ժամանակ⁷⁹:

Հետադարձ հայացք նետելուց հետո, կարելի է հավաստել, որ ծովային ռազմարշավները, որոնց նպատակակետը Կիլիկյան Հայաստանն էր կամ այնտեղ նավահանգիստ մուտք գործելը՝ այս թագավորությանն օգնություն ցուցաբերելու համար, միշտ մնացել են միայն ծրագրային փուլում: Ըստ Պապի պահանջի՝ 1309 թ. հիվանդախնամների առաջնորդ Ֆուլակ դը Վիլլարեի գլխավորած “*passagium particulare*”-ն⁽⁸⁾, որը ներգրավել է նաև տաճարականներին և տևոնականներին, պետք է ավարտվեր Հռոդոսի և Ռոմանիայի բազմաթիվ կղզիների գրավմամբ, բայց նաև կազմակերպել Կիպրոսի և Կիլիկյան Հայաստանի պաշտպանությունը՝ մամլուք սուլթանի հարձակումներին դիմակայելու նպատակով⁸⁰: Այս “*passagium*”-ը թույլատրել է հիվանդախնամներին 1310 թ. օգոստոսի 15-ին գրավել Հռոդոս քաղաքը և տիրանալ Դոդեկանեզի բազմաթիվ կղզիների, սակայն ակնկալվող օգնությունը Կիլիկյան Հայաստանին չի տրամադրվել:

Այդուհանդերձ, 1324 թ. հոկտեմբերի 25-ի բուլլայով Ջիովաննի ԻԲ-ն նախագգուշացնում է Բենեվենտի ավագ սարկավագ Ջերալդ դը Վիտրինին, որին հանձնարարված էր հավաքել տասանորդը Կիպրոսի թագավորությունում, որ դրանից ազատում է Մորիս դը Պանյակին, այն ծախսերի պատճառով, որոնց հանգեցրել է Կի-

analysées d'après le manuscrit original des Archives du Vatican, Ernest Langlois, éd., 2ème série, t. II, Paris, 1905, p. 913, N 6850-6856:

⁷⁷ A. Demurger, Jacques de Molay, Le crépuscule des Templiers, Paris, 2002, p. 113-115.

⁷⁸ Hayton de Korykos, La flor des estoires des parties d'Orient.- Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, t. II, p. 330. Հղել է Ա. Դեմուրժեն. A. Demurger, նշվ. աշխ., էջ 116, 141:

⁷⁹ A. Demurger, նշվ. աշխ., էջ 141:

⁸⁰ Regestum Clementis Papae V ex Vaticani Archetypis sanctissimi domini nostri Leonis XIII Pontificis Maximi, iussu et munificentia nunc primum editum cura et studia monachorum Ordinis S. Benedicti, anno MDCCCLXXXV, t. II-III, Roma, 1885, p. 154-158, N 2988; p. 234-236, N 3219; Amadi, նշվ. աշխ., էջ 298-299; Florio Bustron, նշվ. աշխ., էջ 175-176: Հմմտ. Ժակ II դ'Արագոնի՝ 1309 թ. մարտի 17-ի թվակիր նամակը. H. Finke, Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327), Bd. III, Berlin, Leipzig, 1922, S. 197-200, N 91:

լիկյան Հայաստանի պաշտպանությունը⁸¹: Ասպետների և զինվորականների ընդունումը զինծառայության, ինչպես նաև նավերով նրանց տեղափոխումը Կիլիկիա՝ բավական միջոցներ էր կլանում և Կիլիկյան Հայաստանի կոմանդորին ծանրաբեռնում հավելյալ ծախսերով: Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն IV-ին՝ Ժակ II դ'Արագոնի հղած՝ 1326 թ. սեպտեմբերի 1-ի թվակիր նամակը, որը սխալ ձևով է հղված Ֆինկի գրքում⁸² և որի իմաստն ուղղել է Անտոնի Լուստրելլը⁸³, նրան տեղեկացնում է, որ հիվանդախնամների առաջնորդը ծրագրում է գլխավորել ազնվականների ռազմարշավ Կիլիկիայի ուղղությամբ: 1336 թ. Բենուա ԺԲ Պապը Կիլիկյան Հայաստանին զորավիգ լինելու համար բավարարվում է բազմաթիվ գահակալներին հղած կոչով, որոնց թվում էին Սիցիլիայի և Ֆրանսիայի թագավորները, որպեսզի այդ երկրին նրանք հացահատիկ տրամադրեին և հորդորեին Սիցիլիայի կղզիների, Կիպրոսի, Հռոդոսի, Նեգրոպոնի և այլ տարածքների քրիստոնյաներին մամուլքների դեմ մարտնչելու համար գնալ Կիլիկյան Հայաստան՝ մեղքերի կատարյալ թողության դիմաց⁸⁴: Թեպետ այս բուլլան հետաքրքրում է Հռոդոսի բնակիչներին, հիվանդախնամներին այն չի վերաբերվում: Բացի դրանից, վերջիններս ծրագրել էին նույն տարում իրականացնել ռազմական մի ներխուժում, սակայն թվում է, թե ֆինանսական պատճառներով Պապն այն չեղյալ էր հայտարարել⁸⁵:

Կղեմես Զ Պապը քաջալերել է Կիլիկյան Հայաստանին օգնելու նպատակ հետապնդող՝ 1346 թ. և 1347 թ. գործողությունները, որոնք ղեկավարում էին, ի դեպ, հիվանդախնամների առաջնորդ Դիոդեննե դը Գոզոնը և Կիպրոսի թագավոր Հուգոն, զուգահեռաբար հրապարակելով բուլլաների մի շարք՝ կաթոլիկ հավատքը Կիլիկիայում տարածելու նպատակով: Վերջին առաքելությունն իրականացնելու համար նա ընտրել է երկու բանագնացի՝ Գաետի եպիսկոպոս Անտուանին և Կորոնից ընտրված Զիովաննիին⁸⁶: Կղեմես Զ-ի կողմից նրանք ստացել են նաև Հայոց եկեղեցու, և իհարկե, դրա «սխալների» մասին իրեն զեկուցագիր ներկայացնելուն վերաբերող հանձնարարություն⁸⁷: 1351 թ. սեպտեմբերի 24-ին Կղեմես Զ-ն Դիոդեննե դը Գոզոնին, Կիպրոսի թագավորին և Զմյուռնիայի առաջնորդին դրդել է մարտնչել

⁸¹ Jean XXII (1316-1334), *Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, t. V, Paris, 1909, p. 245-246, N 20907.

⁸² H. Finke, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 741-743, թիվ 459:

⁸³ A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 127-128:

⁸⁴ BenoSt XII (1334-1342), *Lettres closes, patentes et curiales se rapportant à la France*, Georges Daumet, nd., Paris, 1920, col. 101, N 151; col. 101-102, N 152; col. 102-103, N 155; col. 115-117, N 175; col. 117-118, N 176; նույնի՝ *Lettres communes, publées ou analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, J.-M. Vidal, nd., t. I, Paris, 1903, p. 366, N 3970-3971: Տե՛ս նաև A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 128:

⁸⁵ A. T. Luttrell, նշվ. աշխ., էջ 128-129: Հեղինակն ավելացնում է, որ հիվանդախնամները և Բենուա ԺԲ-ն ունեին միևնույն բանկիրները, ինչը կարող է բացատրել Պապի անվճարականությունը:

⁸⁶ Իրեն վերաբերող բոլոր բուլլաներում Զիովաննիին անվանվում է Կորոնի «electus»: Այս տերմինը վերաբերում է նրանց, ովքեր Պապի կողմից հենց նոր նշանակվել էին եպիսկոպոսներ կամ ընտրվել այդ պաշտոնում կապիտուլի կողմից՝ առանց պաշտոնապես իրենց թեմի ղեկավարությունը ստանձնելու: Պատահում էր, որ ծխական որոշ եպիսկոպոսների համար այս կարգավիճակը ոչնչի չէր հանգեցնում: Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում պրոֆեսոր Դանիել Լո Բլեկին, որը մեզ համար սիրալիրաբար պարզաբանումներ է կատարել:

⁸⁷ Clément VI (1342-1352), *Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France publiées ou analysées d'après les registres du Vatican*, E. Déprez et G. Mollat, éd., t. I, 1er fasc., Paris, 1960, p. 149, N 1177-1178; p. 151, N 1191; p. 151-152, N 1199; p. 152, N 1200-1201; p. 193, N 1488; p. 193-194, N 1490; p. 194, N 1491-1492; p. 194-195, N 1493; p. 195, N 1495.

անհավատների դեմ Կիլիկյան Հայաստանում: Թվում է, թե այս միջնորդությունը ևս չի հանգեցրել շոշափելի արդյունքների⁸⁸:

1360 թ. Կիլիկիայում Կոռիկոս նավահանգստի բնակիչներն իրենց անգոր զգալով մամլուքների սպառնալիքի առջև, քաղաքը հանձնել են Կիպրոսի միապետ Պետրոս I-ին՝ նրա հովանավորության դիմաց⁸⁹: Վերջին ռազմածովային միջամտությունները Կիլիկիայում հիվանդախնամներն իրականացրել են այս նույն թագավորի հետ կողք-կողքի: Այսպես, հիվանդախնամների չորս թիանավ, ի շարս հարյուր վեց առագաստանավի, ներգրավվել են մի ռազմարշավում, որը լատիններին թույլատրել է 1361 թ. օգոստոսին գրավել Ադալիան՝ Փոքր Ասիայի հարավային ափին⁹⁰, իսկ 1367 թ. միաբանության չորս թիանավ՝ կիպրական քսանութ թիանավի հետ, կրկին մարտի մեջ են մտել՝ Ադալիայի կայազորի ապստամբությունը ճնշելու և հայկական նավահանգիստ Կոռիկոսի վրա թուրքական հարձակումը ետ մղելու համար: Պետրոս I-ի ղեկավարած նավատորմի ղեկավարներ է գործել՝ այդ ժամանակաշրջանում մամլուքներին պատկանող Տրիպոլիի, ինչպես նաև Այասի վրա⁹¹: Այնուհետև Կիլիկիային օգնություն ցուցաբերելու համար Պապերը հիվանդախնամներին դիմել են բազմաթիվ կոչերով. 1369 թ. ապրիլի 7-ին Ուրբանոս Ե-ն նրանցից պահանջում է օգնել Ադալիային⁹²: 1369 թ. օգոստոսի 3-ին նույն Պապը պահանջում է հիվանդախնամների առաջնորդ Ռայմոնդ Բերանժեից օգնության հասնել հայերին⁹³: Իսկ 1372 թ. հունվարի 17-ին և 22-ին Գրիգոր ԺԱ-ն Արևելքի քրիստոնյա գահակալներին, իտալական քաղաքների ղեկավարներին և հիվանդախնամներին է ներկայացնում Կիլիկյան Հայաստանի ճգնաժամային կացությունը և համառորեն հայցում նրանց միջամտությունը⁹⁴: Այդուհանդերձ, ջենովացիների և կիպրացիների միջև տարաձայնությունները խանգարել են հայկական թագավորությանն օգնության հասնելու նպատակով նավատորմի կենտրոնացմանը, որը 1375 թ. ապրիլին վերջնականապես դադարել է գոյություն ունենալ՝ մամլուքների կողմից Լևոն V թագավորի գերեվարության հետևանքով:

Ծովը թույլատրել է կրոնաասպետական միաբանությունների և Կիլիկյան Հայաստանի միջև կապը դարձնել հարատև, մասնավորապես լատինական Արևելքին

⁸⁸ **Clement VI** (1342-1352), *Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France publiées ou analysées d'après les registres du Vatican*, E. Dnpres et G. Mollat, nd., t. I, 2ème fasc., Paris, 1961, p. 351-352, N 2502; p. 352, N 2503, N 2504; **A. T. Luttrell**, նշվ. աշխ., էջ 130:

⁸⁹ **Leontios Makhairas**, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus Entitled "Chronicle"*, Richard M. Dawkins, nd. et trad. anglaise, t. 1, Oxford, 1932, 132-135, 137-144, 150-152.

⁹⁰ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 411; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 259:

⁹¹ **Amadi**, նշվ. աշխ., էջ 416-417; **Florio Bustron**, նշվ. աշխ., էջ 264; **G. Hill**, *A History of Cyprus*, t. II: *The Frankish Period, 1192-1432*, Cambridge, 1948, p. 353-357; **P. Edbury**, *The Crusading Policy of Peter I of Cyprus, 1359-1369*. - P. M. Holt, dir., *The Eastern Mediterranean Lands in the Periods of the Crusades*, Warminster, 1977, p. 98 (ռոմ. **P. Edbury**, *Kingdoms of the Crusaders, From Jerusalem to Cyprus*, Ashgate Variorum, Aldershot, 1999, XII).

⁹² *Lettres secrètes et curiales du pape Urbain V (1362-1370), se rapportant à la France extraites des registres d'Avignon et du Vatican*, P. Lecacheux et G. Mollat, éd., 4 fasc. en 1 vol., Paris, 3ème série, 1902-1955, p. 509, N 2934.

⁹³ Նույն տեղում, էջ 315-316, թիվ 2980:

⁹⁴ *Lettres secrètes et curiales du pape Grégoire XI (1370-1378), intéressant les pays autres que la France, publiées ou analysées d'après les registres du Vatican*, G. Mollat, éd., 1er fasc., Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 1962, p. 72-73, N 512; p. 73, N 516-519.

վիճակված ամենաճգնաժամային ժամանակաշրջանում (XII դարի վերջ - XIV դար): Եղբայրների համար Կիլիկիան եզերող ծովը միաժամանակ՝ հիմնականում անուղղակի եկամուտների աղբյուր էր (նավերը վարձելու և ապրանքներից հարկեր գանձելու միջոցով) և անշրջանցելի բնական միջավայր՝ հայկական թագավորությունում իրենց առաքելությունը տարբեր մակարդակներով իրականացնելու համար: Ծովային նավարկությունը, բացի միայն առևտրական նպատակներից, ինչը նկատելի էր իտալական հանրապետությունների հետ միաբանությունների պահպանած փոխհարաբերություններում, թույլատրում էր նաև կանոնավոր դիվանագիտական հարաբերություններ ունենալ եկեղեցական կամ աշխարհիկ տերությունների (որոնք հաճախ միաբանություններին դրդում էին միջամտելու) և Կիլիկյան Հայաստանի թագավորի միջև: Սակայն այն, ինչը տեսականորեն՝ միաբանությունների, իսկ գործնականում՝ հայկական իշխանությունների համար ամենից կարևորն էր՝ քրիստոնեական տարածքների պաշտպանությունն էր մահմեդականների, մասնավորապես մամլուքների առաջխաղացմանը դեմ հանդիման: Բոլորի կարծիքով առաջնային այս նպատակը ծովը դարձրել է անհրաժեշտ՝ “passagii”-ի ծրագրերի հստակեցման և կրոնաասպետական միաբանությունների ավելի կանոնավոր միջամտությունների համար, որոնք տեղի էին ունենում Պապերի՝ Կիլիկյան Հայաստանին օգնության հասնելու կոչերի արդյունքում: Թեպետ հիվանդախնամները դեպի Կիլիկիա ռազմարշավներ ձեռնարկել են պարբերաբար և միշտ չէ, որ Պապի կոչերին արձագանքել են դրականորեն, այդուհանդերձ, նրանք եղել են եզակիների թվում, ովքեր նախապատրաստել են ռազմական գործողություններ, որոնց նպատակակետը Կիլիկյան Հայաստանն էր և որոնց իրականացումը հաջողությամբ ավարտին հասցնելու հարցում նրանց երբեմն խոչընդոտել է անձամբ Պապը:

*Ֆրանսերենից թարգմանեց՝
ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ*